

RUDAŠ JUTKA

A KÖZTESSÉG, A KÖZVETÍTÉS ÉS A KULTURÁLIS FORDÍTÁS SPECIÁLIS KÉRDÉSEI KÖZÉP-EURÓPÁBAN

REZÜMÉ

A szlovénra, illetve magyarra fordított kortárs magyar és szlovén regényekben nagy számban lelhetők fel a legismertebb retorikai trópusok, a sajátosan kódolt metaforák, valamint azok a „kultúrspecifikumok” vagy „kulturális reáliák”, melyek az értelmezés konkrét kulturális és asszociációs formáját igénylik. Ennek megértése/fordítása jártasságot feltételez, amelyet egy kulturálisan meghatározott közösség ismer, formál. E reáliák ugyanis olyan mentális, érzelmi, társadalmi stb. sémák, amelyek az adott kulturális kontextusban speciális jelentéssel bírnak. E tanulmányban konkrét példák alapján veszem fontolóra azokat a fordítási módokat, melyeket a szlovén, illetve a magyar fordítók alkalmaztak az általam kiválasztott művekben, vagyis a lefordított kulturális reáliák konkrét eseteivel, fordítási lehetőségeivel/lehetetlenségeivel foglalkozom.

KULCSSZAVAK: kulturális reáliák, szlovén/magyar műfordítás, kortárs szlovén és magyar irodalom, kulturális kontextus

POVZETEK

Posebnosti posredovanja in kulturnega prevajanja v srednji Evropi

V številnih sodobnih madžarskih in slovenskih romanih, prevedenih v slovenski in madžarski jezik, najdemo takšne retorične trope, specifično kodirane metafore in „kulturne posebnosti” ali „kulturne realije”, ki zahtevajo posebno kulturno in asociacijsko obliko interpretacije. Razumevanje/prevajanje teh predpostavlja znanje in poznavanje, ki ga pozna in oblikuje določena kulturno opredeljena skupnost. Namreč, te realije so tako mentalne, čustvene, socialne in druge sheme, ki imajo v danem kulturnem kontekstu poseben pomen. V prispevku bom na konkretnih primerih analizirala prevajalske metode, ki so jih slovenski in madžarski prevajalci uporabili v prevedenih literarnih delih. Torej na konkretnih primerih želim prikazati tiste prevajalske metode, s katerimi je možno prenesti kulturne realije v drugi jezik in kontekst.

KLJUČNE BESEDE: kulturne realije, slovensko-madžarski literarni prevod, sodobna slovenska in madžarska književnost, kulturni kontekst

ABSTRACT

Questions of In-betweenness, Conveyance and Cultural Translation in Central-Europe

Hungarian novels translated into Slovenian as well as Slovenian novels translated into Hungarian equally abound in widely known rhetorical tropes, specifically encoded metaphors and „culture specifics” or cultural realia requiring special cultural and associational methods of interpretation. The understanding/translating process pre-assumes expertise shaped by and known within a culturally defined community. These realia are often such mental, emotional, social etc. topics which

have a special meaning in the given cultural context. Based on examples from selected works, in this paper I deal with the methods of translation used by Slovene and Hungarian translators, i.e. with the specific cases of translated cultural realia and with possibilities/impossibilities of translation.

KEYWORDS: cultural realia, Slovene/Hungarian translation, contemporary Slovene and Hungarian literature, cultural context

Modern világunkban a fordítás megközelítése elválaszthatatlan a kultúra fogalmának értelmezésétől. A fordítás nem pusztán a másik kultúra közvetítésének metaforája, nem kizárólag nyelvi probléma, hanem ennél bonyolultabb kérdés. A szövegek kultúrába ágyazottan léteznek, s működésbe hozzák az implicit kulturális jelentéseket. Ezért a dilemmák megoldása nem (csak) a szótárakban lelhető fel, „a fordítóknak folyamatosan dönteniük kell a nyelv által hordozott kulturális jelentéseket illetően, és meg kell ítélniük, hogy a két különböző világ, melyben ezek a jelentések honosak, milyen mértékig tekinthetők »azonosnak«”.¹ Vitathatatlan, hogy a lefordított művek enyhítik az „irodalmi határok” átjárhatatlanságának problémáját, azáltal, hogy segítik a kulturális közlekedést. Az irodalmon keresztül, a fordítások révén mind jobban érzékel(het)jük világunk sokszínűségét és összetettségét, a kultúrák sokféleségét, és ennek részeként a nyelvek és mentalitások ezerféleségét.

Szlovénia és Magyarország szomszédos országok a közép-európai régióban, de a nyelvi nehézségek, a mentalitásbeli különbségek szülte távolság minden kezdeményezés ellenére lassan számolódik fel. Ezen törekvések szellemében hozta létre 1986-ban a Szlovén Írószövetség a Vilenicai Nemzetközi Írótalálkozót és azt a nemzetközi irodalmi díjat, amely a szlovén és a közép-európai kultúrát köti össze a tágabb európpal. Ugyanis Vilenicában 1986 óta elismerő díjakat ad a „Szlovén Írószövetség az olyan kiemelkedő lírai, epikai, drámai alkotásokért, valamint esszéért, amelyek a közép-európai térségben születtek, és különös művészi erővel tükrözik a Balti-tenger és az Adria, a Bern és Belgrád között élő népek emberi és kulturális tapasztalatait”.² A Találkozó elsődleges célja, hogy a valóságos együttműködéshez meg lehessen ismerni azt a kultúrát, történelmet, amely Európa kisebb közösségeit, nemzeteit kiművelte, mindezt lehetőleg saját nyelven, és „jó” fordítások segítségével. Az együttműködők kölcsönös empátiája és a közös tolerancia ugyanis csak akkor tud érvényesülni, ha rendelkezésre áll mindaz a tapasztalat és tudás, amelyet bárhol, bármely nyelven rögzítettek. Az immár 35 alkalommal megrendezett nemzetközi rendezvényeken, irodalmi esteken a megadott témákról szóló vitákba a magyar szerzők mellett sok kiváló kelet-közép-európai művész bekapcsolódott.

---

¹ Sherry SIMON, *A kultúra és a fordítás határainak újragondolása*, ford. SÁRI László = N. KOVÁCS Tímea szerk., *A fordítás mint kulturális praxis*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004 (Sensus Füzetek), 65.

² Veno TAUFER szerk., *Vilenica 86: mednarodna literarna nagrada*, Društvo slovenskih pisateljev in Zveza kulturnih organizacij Sežana, Ljubljana, 1986, 6.

Fontos kiemelni, hogy Esterházy Péter volt az első magyar író, aki 1986-ban részt vett a találkozón, és 1988-ban meg is kapta a nemzetközi Vilenica Irodalmi Nagydíjat. A Szlovén Írószövetség zsűrije a díjjal hangsúlyozni kívánta Esterházy Péter írásának legbátrabb és legtanulmányosabb újítását: a szeméremmel leplezett, de természetesen vállalt kapcsolódást a teljes kulturális hagyományhoz, mindenekelőtt a kelet-közép-európai világ atmoszférájához, amellyel az új irodalmat visszavezette az eleven élet gyökereihez és forrásaihoz, hogy helyreállítsa élet és irodalom összetartozását.

Ugyanebben az évben Esterházy Péter Keresztury Tibor kérdésére – tudniillik, hogy a Szlovén Írószövetség által szervezett Vilenica-találkozón tapasztaltak alapján lát-e ma (1988-ban) a korábbiaknál nagyobb esélyt Közép-Európa progresszív erőinek szorosabb szellemi összefogására, valamint mennyire tartja fontosnak a kapott díjat – így válaszolt:

Például, ha fölfognánk, azaz ismernénk (lefordítanánk és megjelentetnénk) s megvitátnánk, Miłosz és Gombrowicz grandiózus hol latens, hol látható nagy vitáját a haza, nép, nemzet dolgában – okosodnánk biztos. Sokat lehetne egymástól tanulni, természetesen azért mindig a magunk kárán – Közép-Európa így van definiálva. [...] Viszont olyan díjnak, melyet egy setét, szlovén karsztbarlangban adnak át, ahol közben bőregerek vágtnak a légben, karsztvíz cseperész az ember nyakába, de ott ül 300 ember, és valamiért lelkesen figyelnek, a tévé közvetíti az egészet, s ha lenézek a színpadról az első sorba, kicsit vakon a reflektoroktól – hogy sznobságomról is hírt adjak –, akkor a Handkét és a Tomizzát látom, ahogy majszolják azt a fürt szőlőt, amit az előbb nyomtam a kezükbe (ők még nem tudják, hogy mindjárt *nagyon* savanyú lesz) – szóval az egész olyan hihetetlen, irreális, örült, olyan szlovén, hogy az ilyen díjnak csak örülni lehet nagyon. Így is történt.³

Az 1992-es rendezvény „tudományos” vitaindítója is ő volt *Posztmodern barbarizmus avagy a tulajdonságok nélküli Európa (Postmoderni barbarizem ali Evropa brez lastnosti)* című esszéjével. Az akkori jugoszláv háborúra reflektáló nyitóbeszédét Esterházy Ady-idézettel kezdi, majd Musil-parafrázissal fejezi be: „Minden Egész eltörött, írta Ady Endre a század elején.[...] Ott vagyunk, ahol Musil elengedte a szálát: a tulajdonságok nélküli ember keresi identitását.”⁴ Esszéjében kitér az identitás és az irodalom, valamint a politika kérdésköreire is:

Ki vagy?, hangzik a kérdés, és nekem erre kéne válaszolnom, magyar? Milyen szárnalmas volna ez, milyen szárnalmas, szűkös és szegény csak magyarnak vagy szlovénnek vagy szerbnek lenni! Vajon nem arra való volna az irodalom, hogy ezerféleségünkről szóljon, olykor még teremtve is ezt az ezerféleséget? Ha ezt föl-adja az irodalom, akkor a legitimitását adja föl. Magyar vagyok. Szlovén vagyok.

³ KERESZTURY Tibor, *Féltérpezsben (Arcképek az újabb magyar irodalomból)*, Magvető, Budapest, 1991, 24.

⁴ VENO TAUFER szerk., *Vilenica 88: mednarodna literarna nagrada*, Društvo slovenski pisateljev, Ljubljana, 1988, 26; VENO TAUFER szerk., *Vilenica 92: mednarodna literarna nagrada*, Društvo slovenski pisateljev, Sežana: Kulturni center Srečko Kosovel, Ljubljana, 1992, 258.

Szerb vagyok. Ezekhez a mondatokhoz nem kell irodalom. Ehhez elegendő egy bürokrata meg egy pecsét. Egy határőr. Egy hadsereg.⁵

A 2014-es Fabula-fesztivál díszvendége is Esterházy Péter⁶ volt. A fesztiválon *A szabadság arcai* téma került fókuszba, s Esterházytól ugyanezen írására kérdeztünk rá: az írótól határozott választ kaptunk, ugyanis huszonkét év után Európa még mindig keresi identitását, még mindig ott vagyunk, ahol Musil elengedte a szálát.

A 80-as évek végének és a 90-es éveknek Vilenica-disputációiban az e témát érintő felszólalók⁷ közül Konrád György, Czesław Miłosz, Claudio Magris, Danilo Kiš és Drago Jančar is rámutattak arra, hogy Közép-Európáról mint egységes politikai-földrajzi vagy kulturális jelenségről ma nem lehet kockázat nélkül beszélni, tudniillik a szlovén díj alapszabályzatából is kiderül, hogy e térség nem annyira földrajzi körülhatárolhatósága, sokkal inkább a közép-európai szellemi és művészi tapasztalat tendenciái, tehát a különbözőség integrálás elve révén tartozik együvé, és ennek művészi ereje az ott élő alkotók jellegzetes műveiben él és formálódik. A történelmi, kulturális és földrajzi tényekből kiinduló vitákban nagyon szerzteágazó, plurális vélemények hangzanak el, többek között a Közép-Európa mint komplexum Peter Handke-i tagadása, miszerint Közép-Európa csupán meteorológiai fogalom, kulturológiai szempontból pedig legfeljebb már csak hivatkozás a közös európai családfára. Konrád György 1989-ben nyitja meg a találkozózt a *Középről* című monumentális esszéjével, amelyben még reálisnak tart egy baráti és kulturális együttműködési szisztémát, amely a kelet-közép európaiaknak előnyös önreflexiót kínál. Lehet, hogy így, egy közép-európai integrációban a Jugoszlávián belüli nemzeti ellentétek is rugalmasabban lennének kezelhetők. „A szlovének, azt hiszem, előbb fogják megérteni ezt, mint a szerbek, de a szerbek sem tudnak ennél okosabbat kitalálni.”⁸

---

⁵ Uo., 258.

⁶ Staša GRAHEK szerk., *Gostje festivala Fabula – literature sveta: Péter Esterházy*, A szerzővel RUDAŠ Jutka beszélgetett, 2014. 03. 11. <https://ars.rtvsllo.si/2014/03/gostje-festivala-fabula-literature-sveta-peter-esterhazy/>

⁷ 1987-ben Claudio Magris *Ewald fáklya (Ewaldova bakla)* című esszéje aratott nagy sikert, 1988-ban Czesław Miłosz *A negyedik tanórát olvasta fel (Četrta učna ura)*, 1989-ben Konrád György *Középről (S sredine)* című esszéjével nyitja meg a rendezvényt, 1990-ben a szlovén Veno Taufer *Kihívás avagy ünnepontás? (Izzivo ali zgaga?)* című esszéje lesz a rendezvény „tudományos” vitaindítója, 1991-ben a dúló balkáni háborúról beszél Vlado Gotovac *Vázlat egy atlaszról (Skica o atlasu)* címmel. 1999 és 2004 között a disputáció korszerű témákat dolgoz fel: az irodalom jelentőségéről és szerepéről, az irodalom fordíthatóságáról, ennek kiténtetett szerepéről, a média, az internet, a vizualitás, a „folyóirat a folyóiratban” projektekről. A találkozó eminens vendégei voltak többek között még Zbigniew Herbert, Milan Kundera, Bohumil Hrabal, Danilo Kiš, Dragan Velikić, Slavenka Drakulić, Mirko Kovač, Kathrin Röggla, Herta Müller, Nádas Péter, Krasznahorkai László, Mircea Cărtărescu.

⁸ György KONRÁD, *Középről, S sredine, From the Centre* = Veno TAUFER szerk., *Vilenica 89: mednarodna literarna nagrada, Društvo slovenskih pisateljev, Ljubljana, 1989*,

– mondja Konrád 1989-ben. Drago Jančar szlovén író *Közép-Európa meteorológia és utópia között* című írásában azt hangsúlyozza (1999-ben), hogy Közép-Európa eszméje nem volt ideológia. Ezért nem merülhet el, nem omolhat össze, mint mindazon ideológiák, melyek minden világok legjobbját ígérték.⁹

Közép-Európa megtapasztalta mindkettőt: a különféle kultúrák és egyének együttélését, a hatalmas alkotóerőt és toleranciát ugyanúgy ismeri, mint a nemzeti és társadalmi gyűlölködést, az aljas intoleranciát és erőszakot is. Ilyen tapasztalattal, mindkettő tapasztalatával élni, mélyen elmerülve benne, sok minden megértését jelenti, jelenti a készenlétet bármilyen jó és rossz meglepetésre, mely várhat ránk a páneurópai kapcsolatokban. „Az én Közép-Európám” tehát a megértését jelenti a világnak és az életnek minden ellentmondásával együtt, ezért nem leghinthejük az utópiára, amellyel együtt éltünk a nyolcvanas években, mondván, hogy elmúlt. Még mindig itt van... addig legalábbis, ameddig mi élünk.¹⁰

A (lefordított) szépirodalmi művek azt mutatják, hogy az elmúlt néhány évtizedben mind a szlovén, mind a magyar történelmi/kulturális (ön)-reflexió diszkrusai egyre hangsúlyozottabban építik be a művészet – így az irodalom – szerkezeteibe is azokat a szemléleti változásokat, amelyekben megkerülhetetlen a kulturális szintek, a referencialitás problémája. Ezek megértéséhez nagyrészt olyan háttértudás kapcsolódik, melynek ismerete megkönnyíti (nem-ismerete pedig megnehezíti) a jelentésképzést. A szlovén Drago Jančar, az egyik legtöbb nyelvre lefordított író, drámaíró, esszéista művei és Esterházy Péter opus magna megvilágító erejű példái annak, hogyan lehet megközelíteni a szöveg-olvasó viszonyokat, és különösen, hogy mi az irodalom szerepe a kultúra sokszínű rendszerében.

Tagadhatatlan, hogy a fordítás(irodalom) a hatástörténetnek lényegi része, ugyanis a más nyelvre fordítás az értelmezésnek egyik módja, márpedig minden értelmezés újraértelmezés. A műfordítás során mindig számolnia kell a fordítónak a nem-értéssel, amit a nyelvek közötti aszimmetria és a kulturális másság még bonyolultabbá tesz. És mivel a

---

280. Konrád sokféle megközelítésben tudja az Európa-fogalomnak értelmét adni: „Közép-Európát emlegetni jelent valami jó szándékot is, udvarias együttélési készséget lakóhelyünkön a többiekkel, együttgondolkodási törekvést a szomszédainkkal, annak feltevését, hogy vannak közös érdekeink, és hogy lehet közös nyelvet találni kölcsönös nemzeti sérelmeink tisztázására. Azt a reményt jelenti, hogy nem fogunk az egymás elleni gyűlölködés mocsarába belesüllyedni, s azt a pedagógiai bizakodást, hogy a szabadság viszonyai között a nemzeti és a nemzetiségi ellentétek felszínre törnek ugyan, de vannak technikák a többé-kevésbé fair kezelésükre. A közép-európai autonómia stratégiájában a nemzeti és a demokratikus törekvések az értelmiségi középosztály hangadó részében párhuzamosak. Közép-Európa metaforája a nemzeti törekvések önfegyelmző keretétől kínálkozik, és alighanem nélkülözhetetlen emblémája a becsületes nemzeti kompromisszumoknak.” (I. m., 277.)

⁹ Drago JANČAR, *Srednja Evropa med meteorologijo in utopijo* = Peter VODOPIVEC szerk., *Srednja Evropa*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1999, 87–94.

¹⁰ Drago JANČAR, *Srednja Evropa – ideja preteklosti?*, Nova revija 19 (2000)/223–224, 1–5.

magyar és a szlovén nyelv nagyon eltér egymástól, ezért a gondolkodás, a világlátás szintén nagyon más az egyik és a másik nyelvben Gondolat és nyelv éppen elválaszthatatlansága miatt okoz kétszeres nehézséget a fordítónak. Jančar *Ma éjjel láttam őt* című regényében¹¹ és Esterházy Péter *Harmonia caelestis*-ében számos példát találunk a társadalmi-politikai, földrajzi, néprajzi és egyéb reáliák túlburjánzására. Ezek olyan nyelvi/kulturális kérdések, amelyeket éppen a fordítások emelnek ki, ugyanis a lefordított könyvekkel kapcsolatban az olvasó elmerülhet az egyszerre bővöletkeltő, ugyanakkor nehezen érthető szövegek értelmezésében, amelyekben a nyelv(használat) és a szöveg immanenciáján túl valami többlet is mutatkozik. Voltaképpen nem a grammatika és nem a szó-kincs, hanem a nyelvhasználat az, ahol a nyelv megnyitja a gondolkodást az életmód és a világnézet irányába. Az irodalmi szöveg létét a kontextus garantálja, a jelentést pedig nagymértékben befolyásolhatják a társadalmi-történeti körülmények, például a társadalmi szokásrendszerek, a társadalom kultúrája, a befogadás és az alkotás konvenciói.

Drago Jančar műveiben a valósághoz kötöttség és a tényszerűség mint művészi lehetőség villan fel nyomatékosan, vagyis az irodalmi beszédformának az a módja, amely színre viszi a valóság és a majdnem-valóság dialógusát. Tényszerűség és fikcionalitás összjátéka kapcsán bontakoztatja ki a múlt tényleges eseményeinek jelentés-összefüggéseit. A *Ma éjjel láttam őt* című Jančar-regényt is egyfajta társadalmi érzékenység jellemzi. Az imagináció lendülete a valós ismerethez képest, a történelmi tény meggyőző ereje a dokumentumokon keresztül, a tapasztalat és a túlélők vallomásai révén válik erőteljesebbé. A könyv ezért összefüggésbe állítja a több forrásból kipuhatolt tényszerű információkat és jelentéstartalmú történeteket: a történelemnek abban a szakaszában helyezi el őket, amikor a szlovén térség az emberi természet alakíthatóságával, a társadalmi alakulatok szétesésével és újrászervezésével kapcsolatos félelmekkel küszködött. Tudniillik a történet-/történelempéldák oksági-logikai tényezőinek a feltárása felé fordul. A regény ezzel a technikával nem csupán egy történetet próbál bemutatni, hanem a történet elbeszélésével, illetve az elbeszélő személyek hangjával – szolgálva a különböző információkat és fontos vagy mellékes körülményeket – magának a történelemnek a bonyolultságára próbál rámutatni. A sokszoros nézőpontú mű pluralista szemléletű elbeszélés révén mutatja be a szlovén történelem bonyolult koordináta-rendszerét. A regényben meglehetősen körülhatárolt az idő és a tér: 1936–1944, Ljubljana és környéke. Az elbeszélések által elmondott történés olyan történelmi áthallásokat közvetít, olyan problémákkal néz szembe, amelyekre a történelemtudomány még nem tudnak ennyire sokoldalúan összpontosítani, mert a II. világháború eseményei még viszonylag közel állnak hozzánk, és inkább az emlékezet, mintsem az objektív történelem területéhez tartoznak. A regény

---

¹¹ A *Ma éjjel láttam őt* című regénye 2016-ban jelent meg magyarul Gállos Orsolya fordításában, és ugyanebben az évben mutatták be a budapesti Margó Fesztiválon.

ilyen megformálása a történelem felismerésének, tévedéseinek és helyreigazításainak az elbeszélhetőségét tárja elénk, s a két világ – a partizánok és fehérgárdisták – köré csoportosuló háló összegzését adja.

Jančar regényének magyarra fordítását az olyan, többnyire hozzáférhetetlen kapcsolatok nehezítik meg, mint a történelmi, illetve tágabb értelemben kulturális szintek lefordítása/fordíthatósága, az idegenség, valamint a külső referenciák felismerése/fordíthatósága. Szövegében a nagyszámú külső referencia és kulturális jegy egyszerre rejtőzködő és feltárulkozó jellegű, így hatásesztétikájához hozzátartozik egy előzetes tudás,¹² hiszen olyan (szép)irodalmi műről van szó, amelybe bele van dolgozva a szlovén történelem adott korszaka. A kérdés tehát az, hogy alávétjük-e magunkat a mű által létrehozott értelemnek, vagy inkább fel akarjuk kutatni azokat a vonatkozásokat, amelyek közölni tudnak valamit a szlovén múltról, azaz a művet történelmi dokumentumnak tekintjük, s ily módon elfogadjuk, hogy elbeszélő és értekező próza, történet- és regényírás között esetlegesen a határok, ahogyan arra Szegedy-Maszák Mihály is utal:

Lehetne arra hivatkozni, hogy az elbeszélő művek nagy részében vannak olyan történelmi vonatkozások, amelyek ismerete vagy nem ismerete jelentékeny szerepet játszhat a megértésben, de alighanem érdemesebb azzal a lényegesen fontosabb kérdéssel foglalkoznunk, vajon olvasható-e ugyanaz a szöveg regényként és történelmi emlékként (dokumentumként).¹³

Esetünkben felszínre hozni a szöveg lényegi jellegzetességét, azaz dokumentumanyagát, és összefüggésbe hozni a szlovén kultúrával, az olvasó / fordító / értelmező nehéz feladata lesz. Az is igaz, ha nagyon belebonyolódunk a referenciák problémáiba, megfeledekszünk a poétikáról. De van ennek egy másik oldala is. Ahhoz, hogy olvasatunk során a Jančar- (és majd látni fogjuk, hogy akár Esterházy-) szövegbe beléphessen egy értelem, egy megjelenítés, egy történet, egy ideológia, kell, hogy a szöveg egész értelmének hordozójaként virtuálisan jelen legyen az a referencia is, amelyből származik, amelyre alludál. Épp a fennálló összefüggések és viszonyok észlelése alkotja a mű irodalmiságának egyik alapvető elemét, ezzel biztosítva a szöveg kettős, azaz kognitív és esztétikai funkcióját. „A történelmi emlékezet dátumai nem cselekménymozzanatként, hanem a művek világértelmezésének szimbolikus elemeiként, reprezentációkként ékelődnek a szövegbe. Ezeket a szűkebb vagy tágabb közösség, a regényeknél pedig az értelmezés telíti átmenetileg

---

¹² A partizánok által több mint hetven éve lemészárolt civilek maradványaira 2009-ben bukkantak rá a Huda Jama-i tömegsírban. Történészek és szentanúk elmondása szerint több mint háromezer áldozat volt a barlangban. Ez a felfedezés nagyon megrázta a szlovén társadalmat, annak ellenére, hogy sokan tudtak létezéséről, de hallgattak róla. Ugyanakkor a Huda Jama-i mészárlás miatt soha senki ellen nem indítottak eljárást Szlovéniában, még az ország 1991-es függetlenné válás után sem. 2016-ban temették el a tömegsírból exhumált áldozatokat.

¹³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*, Akadémia Kiadó, Budapest, 2003, 136.

érvényes jelentésekkel.”¹⁴ Ha az értelmezés a fordítás egy módja, akkor olyan kérdések is felmerülnek, mint az, hogy miként fordíthatók le úgy az egyes kultúrák és kulturális szintek, hogy közben lehetővé váljék az ismerős és az idegen kölcsönhatása. A fordítónak egy idegen kultúrát kell föltérképeznie úgy, hogy közelebb hozza az idegen elemeket, mert a cél, hogy megértsük az idegenséget.

Ugyanezek a megállapítások érvényesek a *Harmonia caelestis* szlovén fordítására is. Ez a nagyszabású mű „mint meghatározó múltteremtő fikció, kultúra- és történelemértelmező vízió szintén komplex”¹⁵ referenciákkal és kulturális jegyekkel van teli, amelyek egyfajta művészeti és szellemi kihívást jelentenek. Az úgynevezett igaz- és álreferenciáknak megvan a maguk irodalmi funkciója, működésük nagyon is paradoxális, azaz az irodalmi tényeket a történelmi anyag támasztja alá, és fordítva. Számos referenciális valóság kapcsolódik az Esterházyak életéhez. Minél kifinomultabb módon kerül elő a társadalmi-történelmi világ az Esterházyak történetében, annál bonyolultabb lesz a két világot összekötő kapcsolatháló. A *Harmonia caelestis*ben továbbá nagy számban fellelhetők a legismertebb retorikai trópusok, a sajátosan kódolt metaforák, valamint azok a „kultúrspecifikumok” vagy „kulturális reáliák”, melyek az értelmezés konkrét kulturális és asszociációs formáját igénylik. Ennek megértése / fordítása jártasságot előfeltételez, amelyet egy kulturálisan meghatározott közösség ismer, formál. E reáliák ugyanis olyan mentális, érzelmi, társadalmi stb. sémák, amelyek az adott kulturális kontextusban speciális jelentéssel bírnak. Érdekes lehet a felismerés, hogy az átültetés során mely Esterházy-szövegrészek igényeltek átvételt (transzliteráció), analógiakeresést, nyílt magyarázó fordítást, rejtett magyarázó fordítást, lábjegyzetelést, általánosító fordítást, teljes átalakítást, esetleg kihagyást, illetve hozzáadást. Csupán néhány konkrét példával, egy-egy töredékben illusztrálom a kulturális reáliák szlovénra való fordításának bonyolultságát.

Szemléletes példa a sokat emlegetett, a magyar irodalomban oly gyakran előforduló kuruc–labanc szembenállás. Ez a szembeállítás a három évszázad során hozzá társított gazdag jelentésmező miatt játszhat fontos szerepet az értelmezésben. Esterházy Péter két szlovénra fordított könyvében is előfordul ez, nevezetesen a *Harmonia caelestis*ben (HC) és a *Hrabal könyvében*.¹⁶ A két könyvet más-más fordító ültette át szlovénra, s mindkettő úgy döntött, hogy a regényt nem szerencsés jegyzetekkel olvasni, ezért a lefordított művekben mindketten meghagyták a magyar

---

¹⁴ THOMKA Beáta, *A történelem mint tapasztalat, regény és retorika* = BÖHM Gábor szerk., *Másodfokon (Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről)*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2003, 67.

¹⁵ Uo., 61.

¹⁶ ESTERHÁZY, Péter, *Hrabalova knjiga*, ford. Marjanca MIHELIC, Založba Wieser, Celovec, 1993; ESTERHÁZY Péter, *Harmonia caelestis*, ford. Mladen PAVIČIĆ, Beletrina, Ljubljana, 2013. További lefordított művei: ESTERHÁZY Péter, *Pomožni glagoli srca: Uvod v leposlovje*, ford. Jože HRADIL, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1989; ESTERHÁZY, Péter, *Ženska*, ford. Gabriella GAÁL, KUD Apokalipsa, Ljubljana, 2011.

kifejezést. Mivel a kuruc szó már bekerült a szlovén történelmi terminus technicusok közé, a *HC*-ben a morfológiai változtatásokkal átvett „kruc” áll, míg a *Hrabal könyve* a magyar grammatika elvét alkalmazva meghagyja a „kuruc” alakot.

Útközben édesapám egy kuruc csapattal találkozott. Megkérdik tőle a katonák: Mi vagy? **Kuruc-e** vagy **labanc**? Az én jámbor apám nem tudta, kikkel áll szemben, és azt mondta nekik, labanc. Erre a kurucok jól elverték. (*HC*, 23.)

Med potjo je moj oče srečal enoto kucev. Vojaki ga vprašajo: Kaj si? **Kruc** ali **labanc**? Moj pohlevni oče ni vedel, kdo mu stoji nasproti, in jim je rekel, da je labanc. Zato so ga kruci pošteno prebutali. (*HC*, 27.)

Vagy:

Az, ami az amerikaiaknak a blues, az a magyaroknak a keserves – erre a fölismérésére büszke volt, ezért, és nem másért, szerette jobban a **kurucokat** a **labancoknál**. (*Hrabal könyve*, 166.)

Kar je za Američane blues, je za Madžare péta žalnica – na to odkrije je bil ponosen, zato, in ne zavoljo drugega, je imel raje **kuruce** kot **labance**. (*Hrabalova knjiga*, 129.)

Már ez az egyetlen példa is mutatja, hogy a társadalmi-politikai reáliák fordítása nagy kihívást jelent(het) a fordító számára, ugyanis itt teljesen idegen élettapasztalatot, közigazgatási és államberendezkedési struktúrát, hatalmi szervek neveit, politikai és egyéb katonai kifejezéseket kell átültetni egy másik kultúrába. Ennek eredményeként – a morfológiai változtatásokkal való átvitel mellett – a megszokottnál is gyakrabban használatosak a fordítói megjegyzések és lábjegyzetek.

S bár a szlovén olvasó kulturális kódjai szolgáltatják az említett könyvek megértésének paramétereit, a *HC* fordítója mégsem tartotta szükségesnek a lábjegyzetet, inkább az átvitelt alkalmazta, míg a *Hrabal könyvének* fordítónője több esetben a lábjegyzetet tekintette a legalkalmasabb eljárásnak. A diktatúra nyelvéből kifolyólag ugyan számos szlovén ekvivalenciát alkalmazhatott volna, például egyik esetben az „UDBA” kifejezést, mégsem lett volna szerencsés e vonatkozási rendszer behozatala, mert itt explicit magyar referencia feltételezi a valóság megértését, ezért tartom jó megoldásnak a lábjegyzet alkalmazását. A *Hrabal könyvében* a lábjegyzet tulajdonképpen nem is magyarázás, csupán a magyar kifejezés szlovénra fordítása: „Államvédelmi Osztály = Oddelek za državno zaščito”. Hasonló eset mutatkozik a „békepapok” vagy a „KISZ” fogalmakkal is, ahol a fordító a szó szerinti vagy a magyarázó fordítást alkalmazta, de több esetben részletes magyarázattal ellátott lábjegyzetet fűz a kifejezéshez. A „mirovni duhovnik” [békepap] kifejezést lábjegyzetben például a következőképpen világítja meg: „Skorumpirani duhovniki, ki so sodelovali s partijo in pripadniki državne varnosti, da bi oslabil vpliv cerkve in vere. Gibanje je bilo po sovjetskem vzoru najučinkovitejše prav na Madžarskem in se je obdržala desetletja.” [Korrupciós papok, akik együtt dolgoztak a párttal és az állambiztonság tagjaival, hogy gyengítsék az egyház és a vallás befolyását. A mozgalom a szovjet mintát követve Magyarországon volt a leghatékonyabb,

és évtizedekig tartott.] A „KISZ-tábor” kifejezést is magyarázó fordítással látja el. További példa:

Azt nem lehet állítani, hogy az **ávósok** kínzásai kellemesek lettek volna, bár Janák Imre kis hal volt, a kommunista mozgalom rutináldozata, de hát az ütés az ütés, a fülbevérzés az fülbevérzés és a félelem az félelem, ám mindez semmi ahhoz képest, amit cellatársaitól kellett elszenvednie. (HC, 251.)

Ni mogoče trditi, da so bila mučenja tajnih policajev, **ávóšev** prijetna, čeprav je bil Imre Janák majhna riba, rutinska žrtev komunističnega gibanja, a udarec je udarec, kri iz ušes je kri iz ušes in strah je strah, vendar vse to ni bilo nič v primerjavi s tem, kar so mu storili sojetniki.” (HC, 291.)

Amikor csöngött a telefon, nálam két ember bújít, egy 19 éves fiú, egy „forradalmár”, róla nem akarok többet mondani, meg az **ávós** barátnóm... Gépirónó volt az **ávón**.” (Hrabal könyve, 75.)

Ko je zabrnel telefon, sta se dva skrivala pri meni, neki devetnajstleten fant, neki „revolucionar”, več o njem ne želim povedati, in moja prijateljica avojka... Tipkariča je bila na **ÁVO***... (Hrabalova knjiga, 60.)

Bonyolult a helyzet akkor is, ha a célnyelvben nem áll rendelkezésünkre ekvivalencia a történelmi allúzióval rendelkező állandósult beszédfordulatokra. Ilyenkor a szlovén fordítók általában a teljes átalakítás műveléséhez folyamodtak, ez pedig gyakran azzal jár, hogy az eredetiből elvész a többlettérték. Mivel a HC fordításában több helyütt idegen referenciákat kell alkalmazni, ezek néha jelentéktelenné is tehetik a megértés vonásait. Ilyen például a „Több is veszett Mohácsnál” szólás. Mivel ennek a könyvnek a magyar világot, a magyar történelmet kell tükröznie, ezért jó megoldásnak tartom a szlovén változatban a jelentésátvitel alkalmazását, hiszen ha bármely más szlovén történelmi vonatkozású szólással helyettesítette volna a fordító, élesen felmerülne az átértelmezés kérdése.

Föltéve, de meg nem engedve, hogy édesapámat nem üldözik, és ő (1) ezt tudja, oké, **több is veszett Mohácsnál**. Ha továbbra sem üldözik, és ő (2) ezt nem tudja, vagyis úgy tudja, üldözik, noha nem üldözik, hát ez bizony a paranoia. Mármost ha édesapámat üldözik, és ő (3) evvel tisztában van, akkor édesapám neve: áldozat. Szép dolog az. Ám ha üldözik, és ő (4) nem tudja, arra nincs magyar szó. Ez nem szép dolog, hogy nincs szó. (HC, 253.)

Če domnevamo, da mojega očeta ne preganjajo in da on (1) to ve, prav, **da le ni hujšega [csak hogy nem rosszabb]**. Če ga še vedno ne preganjajo, a on (2) tega ne ve oziroma misli, da ga preganjajo, čeprav ga ne preganjajo, potem je to pač gotovo paranoia. Toda če mojega očeta preganjajo in si je on (3) glede tega na čistem, potem je očetovo ime: žrtev. To je lepo. A če ga preganjajo in on (4) tega ne ve, za to v madžarščini ni besede. To pa ni lepo, da ni besede.” (HC, 293.)

Esterházy regénye a Számozott mondatok az Esterházy család életéből képe révén olyan összefüggésrendszert is kínál, amely elsősorban a magyar anyanyelvű közösség történeti tapasztalatához kapcsolódik. A HC szlovén fordításakor felmerül annak a társadalmi, megszólítási formának a nehézsége, amely éles különbséget tesz a gróf, a herceg, a fejedelem stb. megnevezések között. A történelem során a mai Szlovénia területén nem

voltak olyan nagy társadalmi különbségek, mint Magyarországon, ezért maga a nyelv is másképpen használta és használja e neves személyek, uralkodók megnevező címeit, rangjait. Ennek megfelelően a szlovénban a leggyakoribb a *von*, a *baron*, a *grof*, a *knez* és a *vojvoda* cím. Van azonban egy érdekesség: a magyar *herceg* szóra a szlovén három különböző megnevezést alkalmaz. A magyar *herceg* rangnak egyaránt megfelel a szlovén *knez*, de a *vojvoda* és a *princ* is ezt jelenti. A fordításban ez a konkrét „történelmi” személyhez kötődő titulussal párosul.

Nehézséget okozott a *grófnő* és a *grófné* páros ekvivalenciája is, mert a *grófné* a szlovén nyelvben ismeretlen, de a fordítási megoldás nagyon frappáns lett a *grófnő*–*grofica* és *grófné*–*grofinja* ekvivalenciával. A magyarban az *apa* szó grammatikája számos olyan árnyalatot képes kifejezni, ami más nyelvekben nehézkes körülírásokkal lehetséges csak. Így a magyar *édesapám* szót a szlovénban is körülírással lehet csak visszaadni, azaz „az én drága apám / drága apám” formulával. A magyar képes egy szóval kifejezni, a szlovén csupán szókapcsolattal, ami modorosságot eredményez. Ezért a túlmagyarázás, vagy legalábbis a kelleténél erősebb stílusfokozás kivédése végett az „apám” és az „édesapám” szóra a szlovénban a fordító az „apám” (*oče*) és az „én apám” (*moj oče*) megfelelőt alkalmazta, mely utóbbi az „édesapám” szónak az ekvivalense:

Ment tovább az **apám**, és most egy csapat labanccal találkozott. Kérdik emezek is: Mi vagy? Kuruc-e vagy labanc? **Édesapám** most sem tudta, kivel áll szemben, azt sem tudta, ki az, aki azokkal áll szemben, (...) Erre a labancok is jól elverték. (HC, 23.)

Oče je šel naprej in srečal enoto labancev. Tudi ti ga vprašajo: Kaj si? Kruc ali labanc? **Moj oče** niti zdaj ni vedel, kdo mu stoji nasproti, in ni vedel niti tega, kdo je ta, ki stoji nasproti tem, (...) Zato so ga tudi labanci pošteno prebutali. (HC, 27.)

A fenti példák is mutatják, hogy a nyelv, s ezáltal a kultúra, valamint a stílus azért különösen fontos a fordításban, mert általuk nyilvánul meg az adott szöveg kulturálisan meghatározott „szellemi univerzuma”.

Összegzésképp: mi az irodalom, a fordítás szerepe a kultúra rendszerében? Hogyan lehet fölfogni a szöveg–olvasó viszonyt a fordításban mint kultúrák közötti találkozásban? Hogyan lehetséges az ismerős világába terelni az idegent, az ismeretlent? Mi a végső cél, ha nem a szövegek megértése, az irodalmon keresztül a másság megtapasztalása és a horizontok kitágítása? Ha a tudatunk egy bizonyos horizontba helyezkedik, akkor az idegen (esetünkben a kortárs magyar szövegek olvasása szlovén fordításban és fordítva) olvasásakor egy másik, tőlünk távolabbi világba kalandozik, amit kevés szál köt össze a mienkkel, így saját értelem-elvárásainkhoz hozzáigazítva tudja a szöveg e másféle értelmet számunkra foghatóvá tenni. Egy jaussi idézettel zárnám gondolatmenetemet, miszerint egy irodalmi mű olvasása során az olvasó „az olvasásból nyert tapasztalat segítségével megszabadult élettapasztalatának másoktól átvett formáitól, előítéleteitől és kényszerhelyzeteitől, s rákényszerül a dolgok újfajta észlelésére. Az irodalom elvárásai horizontja abban tér el a történelmi életgyakorlattól, hogy nem csupán a meg-

szerzett tapasztalatokat őrzi meg, hanem a meg nem valósított lehetőségeket is anticipálja, a társadalmi magatartás korlátozott mozgásterét új kívánságokkal, igényekkel és célokkal bővíti, és ezzel megnyitja az utat új, jövőbeli tapasztalatokhoz.”¹⁷ Tény, hogy mindannyian hozzátartozunk egy irodalmi hagyományhoz, nyelvi és gondolkodási szokásrendhez, ami egy adott nyelvben és közösségben alakul ki az egyén számára, de a fordítások révén – a másság elfogadásával – saját képességeinket és adottságainkat, a műalkotás mássága iránti fogékonyságunkat is érvényesít(het)jük. A másik iránt való nyitottságunkkal érzékel(het)jük az önmegértéséhez szükséges különbségünket akár Közép-Európában, akár távolabb.

---

¹⁷ Hans Robert JAUSS, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Osiris, Budapest, 1999, 80.